

MIJLOACE LEXICALE DE EVOCARE A MEDIULUI STRĂIN ÎN OPERA LUI MIHAIL SADOVEANU

DE
CORNELIU MORARIU

Evidentă mai cu seamă în primele scrieri ale lui Mihail Sadoveanu, predilecția pentru graiul moldovenesc se menține, în fond, de-a lungul întregii sale creații. Cum însă, în operele de maturitate, scriitorul tinde să cuprindă viața poporului român sub cele mai diverse aspecte ale desfășurării ei în timp și spațiu, adoptarea unor modalități de expresie adecvate fiecărei împrejurări în parte se impune de la sine. Stilul său evoluează atât în sensul unei îmbogățiri cu elemente de limbă populară, specifice diferitelor regiuni, cât și spre o „intelectualizare”¹ a exprimării, realizată prin asimilarea neologismelor. „Este o caracteristică a creației sale mai noi metoda povestirii din propriul unghi de om cult, interpretînd cu noțiunile sale oamenii, întâmplările și locurile, privindu-le dintr-o perspectivă superioară, uneori cu o superioritate ironică”². Neologisme întrebuințase scriitorul și în operele din tinerețe, dar acolo ele apăreau ca simple elemente de comunicare obiectivă. Abia în lucrările de maturitate neologismele, ca și cuvintele populare și arhaisme, de altfel, capătă un rol fundamental artistic, depășind funcția comună de desemnare. Fiecare termen sugerează o ambianță determinată, definește sfera spirituală a unui personaj. Nimic nu se poate înlocui fără ca vigoarea și exactitatea evocării să sufere.

În cuprinsul aceleiași cărți, al aceleiași pagini chiar, structura lingvistică a relatării și a dialogului se modifică în conformitate cu mediul și personajele înfățișate. Se creează, prin vocabular mai ales, subtile alternări și suprapuneri de planuri, după cum lucrurile sînt privite prin prisma unuia sau a altuia dintre personaje.

¹ Tudor Vianu, *Arta prozatorilor români*, Editura Contemporană, București, 1941, p. 238.

² *Ibid.*, p. 236

Edificatoare pentru tehnica utilizării cuvîntului sint, cu deosebire, scrierile în care se evocă viața altor popoare sau se fac referiri la persoane formate în spiritul unor civilizații străine. Transpunerea în anumite coordonate geografice și istorice se efectuează prin procedee stilistice complexe. Căci intenția scriitorului este nu numai de a reconstitui specificul cutărui mediu, ci și de a înregistra, în limitele posibilului, ceva din factura și sonoritatea particulară a limbilor pe care personajele le reprezintă. Fără a deține totdeauna prioritatea, mijloacele lexicale de evocare, asupra cărora vom insista aici, contribuie la obținerea celor mai bune efecte artistice.

În romanele consacrate Moldovei din secolele al XVI-lea și al XVII-lea (*Neamul Șoimăreștilor*, *Zodia Cancerului*, *Nunta domniței Ruxanda*, *Nicoară Potcoavă*) infiltrațiile de civilizație orientală nu puteau fi trecute cu vederea și ele se reflectă în limba narațiunii. Sadeveanu pare să aibă însă o adevărată pasiune pentru Orient, pentru lumea turcească în special, așa încît își poartă unii eroi raiatele din sudul Dunării (Ionuț, în *Frații Jderi*) sau chiar la reședința împărăției otomane (Alec Ruset și abatele de Marenne, în *Zodia Cancerului*). Două povestiri (*Roxelana* și *Vama de la Eyub*) din volumul *Fantazii răsăritene* relatează întâmplări din Istanbul. În sfîrșit, romanul *Ostrovul lupilor* are ca personaj central pe Mehmet Caimacam, turc dobrogean, reprezentant prin excelență al înțelepciunii orientale.

O adaptare a vocabularului la obiectul narațiunii se produce în toate aceste cazuri.

În primul rînd, pentru noțiuni curente, se acordă preferință termenilor de origine turcească, sugestivi prin rezonanță, intrați de mult în uzul popular românesc: *acaret*, *aliș-veriș*, *caimac*, *calabalic*, *chef* și *chief*), *cismă*, *ciuruc*, *ghiol*, *haraba*, *huzur*, *marafet*, *matrapazlic*, *medean*, *mehenghi*, *mușteriu*, *ortac*, *temenè*, *tertîp*, *zurba* ș. a. Aceștia nu prezintă dificultăți de înțelegere, așa că autorul n-a simțit nevoia să le precizeze sensul în vreun fel.

Majoritatea covârșitoare o constituie însă cuvintele ce desemnează noțiuni specifice de viață materială turcească. Multe dintre acestea au circulat și în Țările Romîne în perioada dominației otomane. Ele se află consemnate în cronici, au servit și altor scriitori la evocarea epocii amintite și sînt cunoscute de orice român cu oarecare cultură. Cuvintele cu totul speciale, de proveniență pur livrească, sînt puține.

Mare parte din termenii la care ne referim denumesc meserii, funcții civile și militare, categorii sociale: *baclavagiu*, *beglerbei* „guvernator general al unei provincii turcești”; *bei*, *beizadè*, *bostangiu* „soldat din garda sultanului care avea grijă de grădinile seraiului”, *buluc-baș* „comandat de buluc”, *cadîu*, *cafègiu*, *capuchehaie*, *ceaus*, *chihaie*, *ciorbagiu*, „comandant al unui regiment de ieniceri”, *ciubucciu*, *cîzlar-aga* „titlu purtat de marele eunuc al haremului imperial”, *hoge*, *icioglan* „paj din interiorul seraiului”, *ienicer*, *imam*, *padișah*, *rahatgiu*, *serascher* „comandant al armatei și ministru de război în vechiul imperiu

turc", *spahiu*, *șahzadè* „prinț moștenitor", *ulema* „cleric musulman", *valiu* „gubernator al unei provincii", *vizir* ș.a. Alții denumesc obiecte de îmbrăcăminte: *bûrnuz*, *calpac*, *cealma*, *teregea*, *iașmac*, *iminei*, *șalvări*, *turbân* ș.a., mîncăruri sau obiecte de tabiet: *baclava*, *chebap*, *ciubuc*, *filigean*, *imamè*, *narghilè*, *saraili*, *zarî* ș.a. sau se referă la diverse noțiuni din alte domenii: *bairâm*, *buluc*, *cafaz*, *caravan-serai* (și *carvasara*), *ceam*, *ceambul*, *firman*, *geamie*, *gerid*, *ghiaur*, *hadîmb*, *halcâ hamger*, *harem*, (sultană) *hasseki* „soție favorită a sultanului", *manè*, *meterhanea*, *minareî* (și *minareâ*), *ortâ*, *raiâ*, *ramazan*, *seleaf*, *serai*, *topuz*, *tui*, *vadè*, (sultană) *validè* „titlu purtat de mama sultanului", *vilaieî* „provincie turcească" ș.a.

O categorie aparte formează termenii destinați să dea impresia unei percepți nemijlocite a vorbirii turcești: *adam* „om", *babâ* „tată", *unchi*, *hanîm* „femeie nobilă, doamnă", *nenè* „mamă".

Deoarece unele dintre cuvintele menționate au o circulație restrînsă sau sînt cu totul străine limbii romîne, scriitorul a trebuit să recurgă la anumite procedee de evidențiere a sensului.

Uneori e folosită explicația directă:

„Împăratul hotări să se întoarcă la Istanbul, aducîndu-și aminte de o făgăduință a lui cătră frumoasa Rebiâ Gûlnuk, sultană *hasseki*, adică favorită" (X, 293)³.

Alteori termenul turcesc alternează cu echivalentul său romînesc:

„— La ce cugeți tu, dragul mamei? — Cugeț la multe, *nenè*" (XVI, 85).

Modalitatea cea mai frecventă însă constă în plasarea cuvîntului dificil într-un context edificator:

„— Mehmet...! nu mă lăsa la nevoie; numai o dată îți cer împrumut și ți-l plătesc la *vadè*, cu dreptate. — N-am, bre Iusuf. De care *vadè* vorbești? — Îți plătesc în trei luni, Mehmet" (XVI, 42).

Formulele de adresare apar cîte o dată în original. Zebilâ (*Ostrovul lupilor*) îi spune soțului *beîim* „domnul meu" sau *efendim* „idem".

Autenticitatea replicilor e accentuată de exclamații și interjecții ca: *afirim* „bravo", *aman* (și *amâ*) „îndurare, vai", *bre* și sinonimul său *ia*:

„— *Ia* babâ Danila, a urmat la cuvînt Șaban Tatarul...; îți aduci aminte de iarna cînd au venit lupii asupra cîrlanilor și au stricat o mulțime de cîrlani?" (XVI, 31).

Mai rar, scriitorul reproduce chiar scurte propoziții turcești, al căror înțeles, deși traducerea nu se dă, e ușor de dedus din context:

„O adiere trecu printre trandafiri și prin zvonul cișmelei. Urmașul prorocului trase pe nas mîrezele grădinii și strănută c-o plăcere mare cît și explozia. — *Augurler olâ!* îl firitisi, închinîndu-se, *ava Paul*" (X, 307).

Avînd ca primă funcție precizarea cadrului, numele de locuri și de instituții intensifică, prin expresivitatea lor, senzația de participare

³ Toate trimiterile se fac la ediția de *Opere*, vol. I—XVIII, E.S.P.L.A., 1954—1959. Indicăm cu cifre romane numărul volumului, și cu cifre arabe numărul paginii.

directă la acțiune: *Arz-Odası* „sala de audiențe a sultanului”, *Bab-i-Humaiun* „sublima poartă; poarta exterioară a seraiului”, *Bab-i-Selam* „poarta închinăciunilor”, *Balıklı Boaz* „Bosfor”, *Bogdan-serai* „reședința din Istanbul a reprezentantului Moldovei”, *Büyük Cearsı*, *Büyük Derë*, *Divan Yolù* „sala de audiențe a vizirului”, *Edi Culë*, *Eyub*, *Gül-hanë* „hanul trandafirilor”, *Marmarâ*, *Nuri Osmanië*, (poarta) *Saadat* „poarta fericirii” ș.a.

Lui Mahomet Cuceritorul i se spune *Mehmet Fatih* (sau *El Fatih*). Vorbind despre Moldova, turcii o numesc *Ac Illac*.

Pronunția e notată adeseori cât se poate de exact. Turcii din *Ostrovul lupilor* rostesc *Küstengë*, în loc de Constanța. Mehmet Caimac, din aceeași carte, este poreclit *Nasredin*, adică Nastratin. În altă parte se pomenește despre psalmii lui *Daud* (David). Numele lui Ionuț Jder devine, în pronunțarea unui turc, *Ijder*.

Unele cuvinte turcești, fixate într-o formă modificată în limba română, sînt readuse la forma de origine: *café*, *cișmë*, *imamë*, *temenë* ș.a., cu indicarea grafică a accentului. În legătură cu aceasta, ni se pare interesantă o observație a lui Sadoveanu din *Ostrovul lupilor*: „Tovarășul și prietinel meu Panaite mi-a atras atenția asupra felului cum trebuie să se pronunțe numele demult-răposatului bandit dobrogean Deli Ali. — Trebuie să lungеști silaba penultimă și să pui accent

scurt pe ultima așa ca să iasă sunetele puținel cîntate: Deeli-Aali (XVI, 20). Reproducînd rostirea turcească, el scrie la un moment dat *caavë* „cafea”.

Pentru a ilustra afirmațiile de mai sus, cităm cîteva pasaje semnificative.

În romanul *Frații Jderi* se povestește despre o călătorie a lui Ionuț Jder dincolo de Dunăre. Trimis să iscodească pregătirile de război ale otomanilor, Ionuț, împreună cu slujitorul său, tătarul Gheorghe Botezatu, ajunge la Oblucița, care „se cheamă în cealaltă parte a Dunării Isaccea” (XIII, 863). Profitînd de o furtună, cei doi se strecoară pe un *ceam* cu care cîțiva turci, în dulame și *burnuzuri*, se muncesc să treacă peste fluviu o turmă de oi furate. Intrușii sînt descoperiți și *ceaușul* podului plutitor îi duce la *cadiu*, ca să lămurească lucrurile. Judecătorul e un om cu tabieturi:

„— Cum e treaba în pămîntul *ghiaurului*, *Iscander Ceauș*? a întrebat *cadiul*. Stăi, nu răspunde, a adăugat el îndată și a bătut de trei ori în palme.

A scos îndată capul pe ușă un *harap buzat*.

— Adă două *filigene* de *café*, a poruncit *cadiul*; cu *caimac* și dulci, a adăugat el, căci nu-i plăcea să se oprească numai la o singură poruncă. Ai auzit, *bre Ali*? *taali!* *caimaaci!*” (XIII, 868—869).

Ieșiți cu bine de la judecată, Ionuț și Botezatu pleacă la Sofia. Acolo, într-un *medean* din marginea tirgului, dau de o mare mulțime de oameni adunați să vadă cum se întrec la *halcă* niște navrapii și *spahii*.

„A pășit înainte un crainic pedestru de lângă scara stîngă a lui Hrana-Beg și a strigat poruncile.

Călăreții să descălece! să facă zid împotriva norodului! ca să rămîie rotundul *medeanului* slobod pentru *halcâ*! Nimene să nu mai steie călare decît Hrana-Beg și *ciorbagii*, *chihăile* și *ceaușii* care se află în jurul mării sale! Iar înainte de *halcâ*, mării să Hrana-Beg vrea să vadă trînta grecească. Pentru asta se află acolo de față un *hadîmb* cu numele Uzun, vestit luptător, care pofteste să se măsoare în trei rînduri cu trei bărbați luptători” (XIII, 877).

Doi navrapi ies la vedere ca să-l înfrunte pe Uzun.

„Abia a apucat a lepăda de pe el straiul dezgolindu-se pînă la cîngătoare unul din cei doi navrapi, și Uzun *hadîmbul* a și sărit asupra lui, cercînd a-i cuprinde mijlocul:

— Balaican, Balaican! strigau unii dintre navrapi: *ilcovè baranîm!*

Îl îndeamnă să nu se lese, cugeta Jder, furnicat de nerăbdare” (XIII, 879).

Ionuț iese și el la trîntă, fiind primit cu proteste: „*Halai-halai!* strigau navrapii, nu-i de la noi” (XIII, 880). El izbutește să-l doboare pe Uzun, așa că Hrana-Beg, încîntat, îl felicită: „— *Halahal pehlivan! Tam behadir* plăce la mine!” (XIII, 891).

Abatele Paul de Marenne (*Zodia Cancerului*), trecînd prin Moldova în drum spre Istanbul, se împrietenește cu *beizadè* Alecu Ruset, care îl conduce la Iași, unde Duca Vodă îi întîmpină cu *meterhaneaua*. După moda orientală, oaspetelui i se servesc *baclavale*, în timp ce oșteni cu pistoalele în *seleat* păzesc intrările.

De Marenne ajunge la Istanbul.

„Era o zi dumnezeiască de primavară și grădinile risipeau de pretutindeni mirezme și colorii, într-un soare orbitor și subt un cer de matasă sinilie. De Marenne înălță nasul său fin ca să primească adierile delicate ale florilor și ale mării, ocolînd cu grijă stîrvurile și gunoaiele din ulițele întortochiate. *Medeanuri* goale, *minarete*, subțiri, bolți înșesate de negustori și *mușterii*, *hanuri* și *cișmele*, stoluri de copii gălăgioși ca și vrăbiile din copacii încovoiați peste ziduri; femeile în *feregele* și *iașmacuri* umblînd pîlcuri cu chicote și cîrciiri ca de țarci; gravii *osmanlii* cu *turban* și *ciubuc* binecuvîntînd prin tăcere tihna și *chieful*; *harabale*-purtaate de boi cu podoabe în coarne, ducînd cucoane grecoalice ori armenice, cu obrazurile descoperite, spre feredeie ori vizite; toate erau pentru franțuz de un interes neconținut înprospătat” (X, 287).

După cîteva zile abatele străbate orașul pentru a face o vizită vizirului, la *Divan Yolù*. „*Boazul* era ca o oglindă; pe *Marmarâ* licăreau fluturi de diamante; deasupra Cornului de Aur cununa *Stambulului* se desfășura cu *minaretele*-i subțiri și cu cupolele vii ale *geamiilor* pînă în fund, la sumbrul *Eyub*” (X, 293).

Solul francez „ajunse la poarta din afară a împărăției, care se chema, într-o limbă absurdă, *Bab-i-Humaiun* și se opri... *Ieniceri* țineau

straja, împodobiți cu chiverele lor cilindrice. Căpitenia de *ordâ* cunoștea pe franțuz ca pe un de-aproape prietin împărătesc și-l pofti să treacă făcându-i o *temenê*" (X, 295).

De Marenne trece apoi prin „*Bab-i-Selam*, adică poarta închinăciunilor" (X, 295). „De aici începeau grădinile umbroase cu balcoane, *chioșcuri și cafasuri*; între scintelei de *cișmele*, sub paza *bostan-گیوں*" (X, 295).

În timpul întrevederii cu vizirul, un *icioglan* servește de interpret. *Ciubuciu*l înfățișează musafirului *ciubucul* cu *imamê* de *chilimbar*. Se aduce apoi *cafeauâ* în *filigene* cu *zarf* de aur. Se discută, printre altele, despre Duca Vodă, „*beiul* de la Moldova" (X, 299).

Audiența luînd sfîrșit, solul este condus printr-o a treia poartă, „*Saadat* — a fericirii" (X, 302), în sala de primire a sultanului, *Arz-Odası*.

Vama de la Eyub e povestea unui turc, cu numele Ali, „om de treabă și bun gospodar" (XVII, 93), care, sărac fiind, rîvnește să se bucure și el de „*huzur și chei*" (XVII, 93). „Trec zilele *Ramazanului* — cugetă Ali — și bine mi-ar prii... să fac un *bairambun* cu muierea mea" (XVII, 94). Să recurgă la *tertipuri* și minciuni nu se îndură. Însă „bine-ar fi să încerce un *aliș-veriș*" (XVII, 94). Face rost de trei sute de ouă și, cîntînd o *manê*, pleacă să le vîndă la Istanbul. Cum intră în oraș, pe la *Silivri Capı*, îl oprește un ins înarmat:

„— Eu sînt *taxıldar*; dacă vrei să treci mai departe, plătește!
— Care plată? Eu nu vreau să știu de *taxıldar*. — Nu știi tu, dar știu eu. — Duc niște ouă, *bre adam*; le-am plătit cinstit, sînt ale mele, cine ce are cu mine? — Am eu, *bre*; plătește taxa și treci" (XVII, 94—95).

Ali încearcă să-l înduplece:

„— *Amâ!* Dreptcredincios ești tu, ori *ghiaur*? — Ba dreptcredincios. *La Allah, ıla Allah!* — Și nu ți-i milă de un frate al tău? — Ba mi-i milă; drept aceea, să nu mai lungim vorba; dă zece ouă și treci" (XVII, 95).

Ali pleacă mai departe și dă peste alți *taxıldari*. Ajunge la un pod și e oprit iar: „— *Metallc!* strigă vameșul. — *Taxım!* adaugă altă barbă zbîrlită" (XVII, 97). Dezgustat, negustorul le dă ouăle ce-i mai rămăseseră, gîndind: „Urîtă-i viața. Mai bine cu morții decît cu viii, cum se spune în psalmii lui *sultan Daud*" (XVII, 97).

Trecînd pe lîngă cimitirul Eyub, are o inspirație fericită: se instalează la intrare și se apucă să vămuiască alaiurile de înmormîntare: „— Stați! Nu-i voie de trecere! *Taxıldarım!*" (XVII, 98). Încasează banii, apoi dă dezlegare: „— Mulțămim, *sabalaerusum*; slobodă trecerea" (XVII, 99).

După cîtva timp dregătorii află afacerea.

„— Și merge bine *marafetul*? a întreat cel mai mare dintre dregători, zîmbind. — Slavă lui *Allah*, merge! — Lumea plătește? — Plătește. De ce să nu plătească? — *Aferim!* Atuncea rămîne bună și-ți

trimet chiar azi *firman*. Pui de o parte dreptul stăpînirii. — Îl pun, cum nu? Și dacă vrea *Allah*, m-oi mai gîndi la alt cîstit *matrapazlic* spre folosința oamenilor de treabă și a obștei" (XVII, 100).

Evocarea mediului tătarăsc, în cîteva episoade din *Nunta domniței Ruxanda* și *Nicoară Potcoavă*, se întemeiază tot pe turcisme, din categoriile discutate, la care se adaugă cîțiva termeni specifici: *han* „conducător”, *șaslic* „friptură de berbec”, *tarpan* „cal sălbatic” ș.a.

Într-o lucrare ca *Divanul persian*, concepută în maniera cărților populare rominești, atmosfera Orientului fabulos și arhaic se creează de asemenea cu ajutorul unor elemente lexicale turcești, nu prea numeroase, de altfel. Nu reconstituirea riguroasă interesează în acest caz, ci arta povestirii, „onctuozitatea savantă”⁴ a stilului, ceremonios și insinuant, perfect adaptat parabolilor orientale istorisite la un taifas îndelungat.

În măsura în care vocabularul de proveniență turcească utilizat de Sadoveanu poate fi considerat ca aparținînd și limbii romine, el prezintă un caracter pronunțat arhaic. E vorba, în majoritatea exemplelor, de cuvinte trecute de mult în fondul pasiv, simțite de cititorul român ca vechi.

Cu totul altă impresie produce lectura scrierilor în care Sadoveanu înfățișează oameni și locuri din sfera de civilizație occidentală. Pornind de la premisa că limbile franceză și italiană, bunăoară, dispuneau încă acum cîteva sute de ani de unii termeni adoptați ulterior, ca neologisme, în vorbirea rominească, scriitorul îi folosește curent cînd vrea să dea a înțelege că personajele se exprimă în aceste limbi. Relatarea capătă astfel aerul unei traduceri în limba romînă modernă. Personajele vizate prin acest procedeu sînt, cu precădere, intelectuali, nu rareori clerici catolici, instruiți în școli latinești, așa încît schimbarea unghiului de perspectivă se impunea.

Urmărind, de data aceasta, reliefaarea unui anumit grad de cultură, scriitorul recurge mai ales la termeni abstracți, caracteristici pentru modul de exprimare al oamenilor cultivați. Desigur, cuvintele privitoare la viața materială nu lipsesc, dar ele nu au alt rost decît să precizeze datele acțiunii.

Evocînd Brabantul medieval, în *Măria sa puiul pădurii*, Sadoveanu folosește termeni ca: *abate*, *arbaletă*, *armură*, *armurier*, *baron* și *baronesă*, *cancelar*, *capelan*, *castel*, *castelan* și *castelană*, *căvaler*, *coif*, *comite* și *comitesă*, *confesor*, *duce* și *ducesă*, *halebardă*, *paj*, *prinț*, *scutier*, *spadă*, *stilet* ș.a. Elementele de vocabular menționate se regăsesc și în acele povestiri din *Soarele în baltă sau aventurile șahului* a căror acțiune se desfășoară în apusul Europei. Cuvintele specifice unor anumite țări (*osterie* „cîrciumă”, *signor* „domn” pentru Italia, de exemplu) nu sînt multe.

Notă caracteristică a scrierilor inspirate de lumea apuseană e dată însă de neologismele fără semnificație limitat locală sau istorică. Vo-

⁴ Tudos: Vianu, *op. cit.*, p. 239.

cabule și expresii ca : *agreabil, amic, bastard, harnașament, temperament, a face aluzie, a avea onoarea, a atrage atenția (sau luarea aminte)* și foarte multe altele, citeva calcuri de tipul *domnul meu (după fr. monsieur)* au fost preferate aici corespondentelor populare românești tocmai pentru a marca transpunerea în alt plan de mentalitate și exprimare.

Iată un pasaj din *Măria sa puiul pădurii* :

„În lungul zilelor primăverii, străjile dormitau rezemate în *halebardele* lor, iar noaptea își *adresau* chemări prelungi și cîntate, ca să nu adoarmă. *Garnizoana* n-avea altă grijă decît să se îngrășe. Punțile pentru intrare și ieșire, ziua, erau coborîte, mai ales că doamna *comitesă* obișnuia să se ducă la bolnavii și sărmanii ei din vale.

Venise în *castel* în tot acest răstimp, în urma neguțătorilor, un singur *vizitator*, tinărul *baron* de Thun, care încă nu pornise spre Spania, în *campania cavalerilor regiunii*, din împrejurări pe care încercase a le *explica* doamnei Genoveva. Dar *castelana* îl asculta și-l privea cu nepăsare. Un *nobil* care nu-i cel dintăi la datorie *riscă* să rămîie între oamenii de rînd, ceea ce pentru un *nobil* e o adevărată *catastrofă*. Domnul Giuseppe Golo înțelesese mai bine *motivele* domnului de Thun și le judecase *valabile*. Războiul căzuse tocmai în timpul cînd domnia sa își primea moștenirea — un *castel* în destul de proastă stare a bunicului său. Deci trebuia să-l *restaureze* întăi și să-l așeze în rînduială bună de apărare. Pentru *revizuirea arsenalului* domnul de Thun ceruse *cavalerului* doi din meșterii lui *armurieri*. Golo i-i dă-duse” (XI, 73).

Într-un capitol din *Soarele în băltă sau aventurile șahului* se povestește o întimplare din Italia anului 1061. Episcopul Gerardo, făcînd parte din suita *ilustrissimului domn cardinal* Pietro Damiano, poposește la o *osterie* din vecinătatea Florenței, vestită pentru friptura de găină *à la Barbarossa* (numele patronului). Ospătarul îl anunță pe Gerardo că, printre clienții zilei, se află în local și un *sarasin*, mare jucător de șah :

„— De un sfert de *oră* țineam să vă *informez* despre lucrul cel mai *important* și eram să mă cobor fără să-l fi spus. Neguțătorii, *proprietarii* și *sfinții părinți* de la Castel Giovanni s-au adunat tocmai pentru acest prilej *extraordinar*, pe care trebuia să vi-l *comunic* din *prima clipă*. A poposit în *osteria* mea, alaltăieri, un *sarasin*. E un om tinăr și *amabil*. Se pare însă că-i cel mai bun jucător de *șah* de la Cordova și din toată Spania. Joacă un *trei adversari* deodată, fără să vadă *tabla de șah*” (XI, 613).

Episcopul face cunoștință cu maurul și joacă o partidă, din care cauză cardinalul îl muștră cu asprime :

„— Cum e cu puțință, a zis sfîntul *cardinal*, ca un *cleric* lăudat pentru *ascetism* și curăție, să se înjosească într-o asemenea adunare proastă și să aibă plăcere a sta în față cu un *infidel* ; și nu numai să stea în față cu un *infidel*, dar să se *delecteze* cu un joc *neonest, absurd și murdar (inhonestum, absurdum foedumque ludi-*

brum)! Se cuvine oare, a urmat *majestatea sa cardinalică*, se cuvine oare ca aceste mini, care *oferă* credincioșilor trupul Domnului Hristos, să atingă murdăria unor piese de șah! Se cuvine ca aceste buze, care trebuie să fie mijlocitoare între Dumnezeu și oameni, să *pronunțe* cuvinte *sacrilege* și fără noimă?" (XI, 617).

De bună seamă, cardinalul vorbește în limba latină. Faptul e sugerat doar prin reproducerea în original a unui crimpei de propoziție și prin înregistrarea citorva latinisme expresive.

Citate străine, asociate neologismelor caracteristice, apar și în alte pagini ale cărții. Celor considerate accesibile nici nu li se dă traducerea.

Un scamator din New-York (sintem în secolul al XIX-lea), pe nume Iosua Lincoln, asistă la demonstrațiile șahiste cu automatul inventat de Maëlz el și își dă seama că la mijloc e o șarlatanie.

„Sara, Mr. Lincoln veni să găsească pe domnul Maëlz el și-i oferi un pahar de *whisky and soda*. Apoi îi ținu următorul discurs:

— Am înțeles, *my dear Mr. Maëlz el*, că ai intenția să te transporti cu interesanta domniei tale demonstrație de șah, mai departe. Te previn că înspre vest viața orășenească e mai puțin bine așezată decât aici. Poți ajunge în locuri unde fermierii sosiți la iarmaroc, văzându-ți mașinăria, ar fi cuprinși de un atare entuziasm, încât ar trage în ea cu revolverul. Ar fi mai bine să rămii aici, ori să te întorci în Europa, în orice caz e bine să nu ne găsim amindoi în același loc. Nu-mi place concurența. În sănătatea domniei tale. *Good bye*" (XI, 662—663).

Cînd, în *Frații Jderi și Zodia Cancerului*, soli francezi sau italieni intră în contact cu moldovenii, distincția între felul de a vedea al străinilor și cel al localnicilor se face tot prin limbaj.

Elocvențe sînt episoadele din *Zodia Cancerului* în care Moldova e privită cu ochii abatelui francez de Marenne. Vocabularul narațiunii se acordă aici cu sistemul de noțiuni al străinului. În același sens, distincțiile dintre abate și Alecu Ruset, purtate în limba franceză și prezentate sub formă de traducere, distonează vădit cu replicile schimbate între vorbitorii moldoveni.

Cităm cîteva fragmente din episodul călătoriei lui de Marenne spre Iași:

„*Cavalcada* fugea cotil, iepurește, pe valea cealaltă — fugea într-o vale de umbră, care părea că nu se mai sfîrșește. O pădure începea în dreapta și îmbrăca pămîntul în valuri, spre zări nesfirșite. Vîntul suna în stejarii din margine. Undeva, în fundul adîncului, în *direcția* unde se cufundau călăreții înșirați cite unul, lucea un lac. Era o *fantasmagorie* de vis de nespūsă frumuseță, ca un pămînt feciorelnic descoperit întăi. Nicăieri nu se bănuia *prezența* omului... Deodată, pe neașteptate, într-o ripă nebănuită, în partea pădurii îi apărū omul. Tresări, căci această *apariție* nu era în *armonie* cu *sentimentul* și cu *aprecierile* sale din clipa *precedentă*. Nu era în *armonie* nici cu

ceea ce, în chip obișnuit cunoștea el despre această *nobilă operă* a Celui-prea-puternic. Din risipiturile citorva colibe acoperite cu stuh, grămădite în rovină, o ființă în zdrențe răsări amenințătoare, *inarmată* c-un par, rupt din lăstarii de-aproape" (X, 27).

Călătorii se opresc.

"— Unde-s gospodarii? Cine a prădat satul? întrebă căpitanul Turculeț.

— Oi, boierilor și domnilor, se tingui deodată omul c-o voce nefirească, parcă eu pot ști cine ne-a prădat? Zic să fi fost cazaci ori leși. Alții socot c-ar fi fost oamenii stăpînirii care împlinesc birul. Acu săptămîna ne-au luat vitele. Și sculindu-se satul s-a bătut cu ei. Așa că ne-au zdrobit, prădîndu-ne" (X, 28—29).

Nepricepînd ce se vorbește, de Marenne cere explicații lui Ruset:

"— Dar ce este? Ce s-a întimplat? Parcă a încercat să spuie ceva. — Nu-i decît un sat prădat. — De cine? — Nu se poate ști. — Nu înteleg. Ce face *poliția* domnească? — *Probabil* că ceea ce se vede... răspunse beizade Alecu. — Dreptatea și *ordinea* sînt *primele elemente* ale unui *stat*, *obiectă abatele* de Marenne, jignit de nepăsarea tovarășului său. — Se poate, domnule *abate*, iată însă daruri cu care Dumnezeu ne va face *surpriză* într-un veac viitor. *Am onoarea a atrage* domniei tale *luarea aminte* că întirziem și se întunecă. Avem de făcut încă drum lung. Să lăsăm deci pămîntului pe fiul său și să ne grăbim. — *Domnul meu*, încearcă să *obiecteze abatele*, datorăm *asistență* unui om care, mi se pare, crede în Isus, ca și noi. — O, de asta te rog să nu te îngrijești, domnule *abate*, căci are un *protector* mai bun. — Mî se poate *explica* ce *protector* poate avea, în afară de Dumnezeu? — Nu-i destul? Dumnezeu a dat pădurea care se vede. Și-n această pădure fiii pămîntului știu să găsească adăpost și *protecția* de care domnia ta se îngrijește. Să mergem" (X, 29—30).

Rapoartele expediate în Italia de către solii venețieni la curtea lui Ștefan cel Mare (*Frații Jderi*) sînt concepute de asemenea în spiritul și stilul culturii apusene a vremii. Sînt semnificative aluziile la mitologia greco-latină. Giuseppe Vanini, în scrisoarea adresată ocrotitorului său, „*gran signor* Andrea Vanini, membru în consiliul de zece al Republicii" (XIII, 975), spuné printre altele:

„Iată care-i părerea *curentă* a unora dintre boierii moldoveni. Mi-a împărtășit-o singurul bărbat *cultivat* din țară — afară de Voievod, în fața căruia *sînt obligat* să mă închin după *protocol* și să *accept* că are toate însușirile *prinților*. Acest singur bărbat *cultivat* din țară se numește postelnicul Ștefan Mășter. Nu-ți voi face *portretul* său *fizic*; să știi că nu e un *Adonis*; dar *spiritul* lui îmi place.

— Turcii, *argumentează* domnia sa pentru alții, sînt pedeapsa lui Dumnezeu pentru păcatele noastre. Fiînd de la Dumnezeu pedeapsă, nu se cuvine să ne împotrivim, ci cată să ne supunem lor.

E o *logică* neînduplecată pe care, dealtmînteri, o cunoaște și Mehmet-Sultan" (XIII, 977).

În situațiile la care ne-am referit pînă acum, mijloacele lexicale dețineau rolul preponderent în caracterizarea ambianțelor, precizînd faptele geografic și istoric, reflectînd intrucitva specificul și gradul de evoluție ale limbilor vorbite, cum se dă a înțelege, de personaje. Faptul e explicabil, dacă avem în vedere că limba turcă, pe de o parte, și limbile occidentale de cultură, pe de alta, au exercitat asupra limbii române influențe puternice, oferind scriitorului instrumentele de care avea nevoie. Cuvintele provenite din aceste surse au și calitatea de a suna oarecum distinct în text, cele dintîi dînd, în general, impresia de vechime istorică, iar cele din a doua categorie, neologisme, fiind simțite ca elemente de exprimare cultă. Pus însă în fața unor limbi ai căror vocabular ori se răsfrînge în mai mică măsură și mai puțin sugestiv în vorbirea românească, ori n-are nici o legătură cu aceasta, Sadoveanu abordează cuvintele cu multă prudență, nereținînd decît ceea ce i se pare strict necesar. Așa încît, în scrierile ce urmează să le discutăm, accentul cade pe procedee de altă natură, sintactice mai ales.

În *Creanga de aur*, evocare a Bizanțului de la sfîrșitul secolului al VIII-lea, restringerea vocabularului specific e firească. Termenii corespunzători noțiunilor de civilizație greacă veche, unii avînd circulație și în limba latină, sînt destul de numeroși. Dar ei se referă, aproape toți, la existența materială, desemnînd fie categorii de oameni: *aulocrator*, *despină*, *hetairă*, *iconoclast*, *kezar* „frate al împăratului, prinț”, *mag-labit* „ostaș”, *papias*, *patriciu*, *polemarh* „general de armată”, *strateg*, *vărang* „mercenar originar din Scandinavia”, *varvar* (și *barbar*), *vasilevs* și *vasilisă* ș.a., fie noțiuni din alte domenii ale vieții concrete: *amfiteatru*, *catisma* „tribuna imperială din hipodrom”, *clepsidră*, *cnemidă*, *eterie* „corp al gărzii imperiale compus exclusiv din mercenari străini”, *for*, *ghinecheu*, *ghineconit*, *hipodrom*, *hlamidă*, *litieră*, *piramidion*, *scaramanghion* „haină de stofă brodată”, *simandră*, *temă* „unitate teritorială administrativă în cadrul imperiului bizantin”, *teorie* „grup de persoane înaintînd în procăsiune”, *triclion*, *trieră* ș.a.

Elemente de vorbire grecească propriu-zisă apar rar: *arghirotii* „iubit de arginți, persoană coruptibilă”, *Hiperaghia* „Maica Domnului”, *kir* (la vocativ *kirie*) „domn”, *hirie-ejison* (în carte, cu valoare de exclamație) „doamne, miluiește”, *kirio-kir* „titlu de onoare dat clericilor”, *Panaghia* „Maica Domnului”, *porfiroghenit* „născut în purpură, aristocrat”, *romeu* „grec” ș.a.

Precizarea sensului, cînd se simte nevoia, se face cu mijloacele pe care le-am consemnat vorbind despre turcisme.

Numele de locuri și de instituții au și de data aceasta o funcție estetică bine determinată: *Arghiropatria*, (forul) *Augusteon*, (pălatul) *Elefterion*; *Halkis*, *Hévdomon*, *Hristokeras*, *Istru*, *Vlaherne* ș.a. Strimtoarea căreia în *Zodia Cancerului* i se spune *Boaz* e numită aici *Bosfor*. La fel, mării *Marmara* i se păstrează denumirea grecească, *Propontida*.

Ca și în alte împrejurări, scriitorul preferă formă originală a unor nume care, în pronunția românească, au suferit modificări: *Dioghenis*, *Nikea*, *Skila* și *Haribda* ș.a.

Menționăm că eroii principali din *Creanga de aur*, vorbitori de limbă greacă, sînt oameni cultivați. Dar în exprimarea lor elementele de origine grecească din domeniul spiritual se află în număr mic și, o parte din ele, în forme care sugerează cititorului român o epocă veche: *epicureu, loghicesc, retoricesc, sôtist, stoic, zoomorfie* ș.a. Termenii culți de proveniență occidentală, a căror rezonanță ar fi alterat timbrul special, de nuanță arhaică, al cărții, sînt evitați sistematic. Și totuși, bizuindu-se aproape numai pe cuvinte populare, Sadoveanu realizează, prin formulări de o anumită factură, „cu forme preventivoare ale curteniei, cu aluzii subtile, cu maxime intercalate în vorbire”⁵, exprimări de mare rafinament. Procedeele acestea depășesc însă obiectul analizei noastre.

Vocabularul specific, căruia i se adaugă numele proprii caracteristice, constituie un factor esențial al descripției.

E instructivă o comparație între imaginea Istanbülului vizitat de abatele de Marenne și cea a Bizanțului văzut de Kesarion Breb:

„Astfel umbra și privea acele locuri încintate, mai frumoase ca oricare altele pe pămînt, scaunul împărăției lumii, de la unghiul unde sta palatul *Halkis* la țărnul *Propontidei*, prin *forul Augusteon* unde porunca încă stătuia lui Iustinian călare, peste *hipodrom* unde fierbeau marile petreceri ale domnilor și poporului, peste toate colinele unde se înălțau sfinte biserici și mănăstiri, pînă la *Hevdomon* și *Vlaherne*. Înspre Tracia era zidul cel mare de la Constantin și de pe vremea lui Atila; înspre partea astalaltă, țărnul împodobit cu atîtea ziduri și monumente s-ar fi ogîndit în *Hristokeras*, dacă acel liman n-ar fi fost plin de furnicarul bărcilor cu vele, printre care lunecau lin ori stăteau trufas în ancore *trierele împărătești*” (XII, 31).

Bineînțeles, și societatea e alta.

„În ziua a șaptea a lumii, văzuse o clipă pe binecredincioasa împărăteasă Irina, luptătoarea pentru ortodoxie împotriva arienilor. Ieșise de la Palatul Sfînt impresurată de *patrici* și sfetnici, purtată în *litiară* de slujitori în purpură. În fruntea alaiului, dregători măreți purtau semnele împărătești: sabia, varga și globul de aur. În preajma *Vasilisei*, *teorii de varangi* și *maglabiți* țineau strajă cu sulii și securi, cu zale și căști de aur” (XII, 32).

Dorind să-și însoare fiul, împărăteasa se sfătuieste cu episcopul Platon de la Sakkoudion:

„— Sfînte părinte, nu poruncesc, cite rog. Știu că ai darul de a vedea în vis treaz, pe Aceea căreia toți ne închinăm în toate clipele vieții noastre... Primește darurile noastre pentru *Hiperaghia*: să se milostivească a plini dorința noastră cit mai curînd.

Vasilisa șoptea repede și cu patimă, în dosul perdelelor grele, această rugăciune și această poruncă, pe cînd *hipodromul* își zbucliuma mădulările de balaur sub liniștea senină și eternă a lui Dumnezeu. Prostimea, zarafii, *hetairele* și hoții, oștenii încărunțiți și viclenii care stăteau la pîndă și *patricii* grași și neguțătorii neliniștiți și ceilalți slu-

⁵ Tudor Vianu, *op. cit.*, p. 239.

jitori, de la aprozi pînă la marele *papias* care avea paza cetății și a desfășurării *hipodromului* și purta chivără înaltă cu pană de bitlan, toți nu trăiau în vremea clipă decît pentru răcnetul pe care-l vărsau cu gura și-l holbau cu ochii; însuși Constantin feciorul împărațesc era amestecat cu toate simțurile în acel haos al pulberilor și al zvonului și părea prăvălit din *calisma* acolo jos. Numai împărăteasa era depărtată și străină, într-o lume a hotărîrilor celor pline de răspunderé" (XII, 43—44).

Capitolele din *Mitrea Cocor* și *Nicoară Potcoavă* a căror acțiune se desfășoară în mediul rusesc și ucrăinean conțin doar cîteva cuvinte caracteristice: *hahol*, *harașo* „bine”, *mied* „hidromel”, *molodeț* „voinic, viteaz”, *sici* „organizația cazacilor din Zaporojie (în secolele XVI—XVIII)”, *văină* „război”, *Vodianoii* „duhul apelor, în mitologia slavă” ș.a. Cele două bătrîne de la *Ciornaia Stenă* („Zid Negru”) care îngrijesc gospodăria fraților Potcoavă îl numesc pe Alexandru *Alioșă* sau, dezmiertîndu-l, îi spus *porumbelule* (calc după rus. și ucr. голубчик, diminutiv al lui голуб „porumbel”, însemnînd, în vorbirea familiară, „scumpule, pușor”).

Sadoveanu a desris uneori și regiuni ale Orientului îndepărtat. Mare parte din romanul *Uvar* se referă la viața iakuților. Povestirile *Țaori*, *paserea tainică* și *Punte* din volumul *Poveștile de la Bradu Strîmb* evocă, prima, întîmplări din pădurile Mancușiei, iar a doua, oameni și împrejurări din Japonia feudală.

În toate aceste scrieri specificul local e dat de noțiunile caracteristice, desemnate prin termenii românești corespunzători. Rareori apar cuvinte străine, însoțite totdeauna de explicații. Numai numele proprii, destul de frecvente, aduc ceva din rezonanța limbilor respective.

În general, se poate constata că evocarea ambianțelor străine nu determină, la Sadoveanu, o depășire a limitelor limbii române. E adevărat că el adoptă, din cînd în cînd, anumite cuvinte și expresii aparținînd exclusiv limbilor pe care personajele le reprezintă, dar metoda fundamentală constă în selectarea și dozarea bine gîndită a acelor elemente lexicale românești care, prin origine și semnificație, implică în mod firesc raportarea la mediul descris. Fără îndoială, această operație presupune, pe lîngă intuiție, o temeinică informație filologică. De altfel, capacitatea scriitorului de a găsi pentru fiecare situație termenul adecvat, arta de a diferenția subtil modalitățile de exprimare, în conformitate cu datele narațiunii, își datorează eficiența unui exercițiu îndelungat. O dovadă este și faptul că operele ce ilustrează marea lucrări de față aparțin, fără excepție, epocii de maturitate.

MOYENS LEXICAUX D'ÉVOCATION DU MILIEU ÉTRANGER DANS L'ŒUVRE DE MIHAIL SADOVEANU

RÉSUMÉ

Dans ce travail, on analyse les moyens lexicaux dont se sert Mihail-Sadoveanu pour évoquer la vie des autres peuples ou pour caractériser les personnages formés dans l'esprit d'une civilisation étrangère. Il se produit, en pareils cas, une adaptation du vocabulaire à l'objet de la narration. L'intention de l'écrivain est non seulement de créer l'atmosphère spécifique, mais aussi de fixer, autant que possible, des aspects de la facture et de la sonorité particulières des langues que les personnages représentent.

En évoquant le milieu turc, Sadoveanu emploie un nombre considérable de mots d'origine turque, dont certains à circulation courante en roumain, à côté d'autres restés dans le fond passif du vocabulaire ou, ce qui est plus rare, de provenance purement livresque; mais tous sont suggestifs par leur résonance et leur signification, capables de donner un certain timbre à la narration.

Le vocabulaire des oeuvres consacrées aux pays de civilisation occidentale (la France et l'Italie en premier lieu), dont les langues ont fourni au lexique roumain de nombreux mots, est fondé sur les néologismes issus de ces sources. Les termes relatifs aux notions du domaine spirituel y prédominent.

Ces moyens lexicaux de l'évocation accusent une fréquence réduite lorsque l'écrivain se rapporte aux langues avec lesquelles le parler roumain a peu d'affinités.